

Mykola Stepanenko

**Symmetrical and unsymmetrical localization:
Logical-semantic and formal-grammatical scope**

Symmetrical and unsymmetrical localization which are the component of the common meaning “special relationship” are analyzed in the article, semantic and formal-grammatical means of its representation in the sentences of the structural models with the subject (left-side spreader), predicate, bypredicate component with locative and static and also with direct type of determination.

Key words: symmetrical localization, unsymmetrical localization, predicate verbs, nouns fillers of bypredicate position local reference point.

Олександр Леута

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ
БУТТЄВИХ РЕЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

Статтю присвячено аналізу лінгвальної природи речень із загальною семантикою буття в українській мові, особливу увагу зосереджено на конструкціях наявності/відсутності, що мають ряд специфічних структурно-семантичних особливостей.

Ключові слова: буття, структура речення, модель, схема, суб'єкт, об'єкт, предикат.

Конструкції з семантикою буття в східнослов'янському мовознавстві розглядали Г. О. Пірус, М. В. Мирончук, Н. І. Горголюк, В. А. Тимкова, Г. М. Акімова, Е. З. Диланян, Г. О. Золотова, З. Д. Попова, І. О. Степанян, С. М. Цейтлін та ін. Їхні дослідження засвідчили, що семантичний аспект опису цих синтаксичних одиниць становить певну проблему, зумовлену неоднозначним тлумаченням природи буттєвості в мові. На думку Н. Ю. Шведової, „буттєві дієслова, як вони подані в різних тлумачних словниках, можуть слугувати прикладом найбільшої невпорядкованості словникових характеристик як цілих слів, так і їхніх окремих значень” [13, с. 167–168].

У науковій літературі виокремлюють кілька варіантів значень буттєвих речень, з-поміж яких обов'язково подають тип речень, у яких буттєва семантика нічим не ускладнена або власне екзистенційний варіант існування [2, с. 133] з дієсловами *існувати, траплятися, ставатися, відбуватися, діятися, здійснюватися* та ін.: *Діялося се в тридцятих роках минулого століття* (М. Коцюбинський). Крім цього типу, серед буттєвих виокремлюють також речення, в яких буттєва семантика ускладнена значенням наявності/відсутності й володіння [Н. Ю. Шведова [14, с. 76–118], О. М. Селіверстова [12, с. 27–42], Л. І. Лонська [11, с. 174]: *Його батько колись **мав** свої села* (І. Нечуй-Левицький); *Латин дочку **мав** чепуруху* (І. Котляревський). Деякі вчені подають екзистенційно-локативні й екзистенційно-кваліфікативні буттєві речення [2, с. 133]: *А в небі, переймаючи простір, **Піднісся** Чатир-Даг двійним наметом* (М. Зеров); ***Лютує** голод в Україні, **лютує** в княжому селі* (Т. Шевченко); *Відтепер **панувала тут** інша енергія, та, що руйнує* (О. Гончар). Ці варіанти буттєвих речень поєднують буттєві та характеристичні ознаки. Зокрема, наявність об'єктів у просторі є засобом характеристичної цього простору: *Я на сибірським полустанку в осінні ночі **ночував*** (М. Сингаївський).

Діалектика відношень між двома фундаментальними поняттями – буттям і характеристикою – дала підставу деяким лінгвістам говорити про наявність у мові синтаксичного концепту „буття ознаки об’єкта”, наприклад: *Слово „таверна” італійське. Воно позначає невеликий шинок* [8, с. 33–50].

Традиційно, зокрема в практиці лінгводидактики вищої школи, як буттєві (екзистенційні) речення кваліфікують лише односкладні номінативні, тобто речення, у яких предикативним компонентом є ім’я у формі називного відмінка – **Praed(N₁)**, наприклад: *На майдані пил спадає, замовкає річ. Вечір. Ніч* (П. Тичина); *Над ними ніч. І чорна сфера неба – зірки... Волосожар... Великий Віз...* (Л. Костенко); *Сніги, і хмари, й поголоси, і вигорбіла Колима* (В. Стус).

Проте в структурі речень буттєвої семантики вагому роль відіграють і дієслова, зокрема ті, які містять сему екзистенційності: *бути* (у формі 3 ос. одн. є), *існувати*, їхні синоніми *бувати*, *матися* тощо. Саме вони організують класичні дієслівні речення наявності / відсутності, реалізовані в базовій моделі **S – Praed_{exist} / S – neg Praed_{exist}**, напр.: *А малаць воля, малаць сила, Та силу позички зносили* (Т. Шевченко); *Чи видавництво існує, чи припинило свою діяльність?* (Панас Мирний).

Найтиповішими предикатами моделей наявності/відсутності є дієслова *бути*, *матися*, *існувати*, які реалізують у них значення „бути в наявності”; „бути насправді”; „траплятися”, „відбуватися”, напр.: *Диво дивнеє на світі З тим серцем буває!* (Т. Шевченко).

Багатозначне й багатофункціональне дієслово *бути* постає в моделях наявності/відсутності в позиції предиката як синтаксеми *є*, *буде* (*буду*, *будеш*) і *був* (*була*, *було*, *були*) і реалізує передусім екзистенційне значення. Ю. Д. Апресян стверджує, що цей предикат здатний реалізувати доволі різнотипні семи, серед яких: екзистенційна, локативна, ідентифікаційна, атрибутивна. До цього, вважає дослідник, варто додати також посесивні значення і для окремих мов метамовні, у яких зв’язка *бути* еквівалентна дієслову *позначати* [4, с. 24]. Дієслівний компонент *є* в моделях наявності/відсутності відіграє виняткову роль, бо семантика буття в цій формі дієслова реалізована найоптимальніше й виражена найпереконливіше. Тут синтаксема *є* не містить жодних інших компонентів змісту, окрім екзистенції, вона функціонує в своєму основному лексичному значенні: *На Уманщині і було і є сільце – хоч би й Солодьками його назвати* (А. Свидницький).

Предикат *є* в моделях наявності/відсутності може бути реалізований як у стверджувальному, так і заперечному значеннях. У заперечному значенні (**neg Praed_{exist}**) функціональним заміником дієслова, „екзистенційним предикатом” речення – є слово *немає(є)*, що, як відомо, генетично пов’язане з дієсловом *бути* [5, с. 231], напр.: *Немає там ні горя, ні зітхання* (Леся Українка). *На вокзалі нікогисінько нема! Яка шкода! Який жаль!* (І. Нечуй-Левицький).

Отже, предикат *є* можна вважати вузькоспеціалізованим засобом для вираження екзистенції в українській мові. Синтаксема *є* не лише здатна займати позицію предикативного компонента речення, але й може виступати в ролі

зв'язки. За таких умов синтаксема *є* функціонує і в реченнях іншої семантики, бо "зв'язка *є* наявна майже в усіх реченнях-дефініціях" [5, с. 226].

Для дієслів, що входять до моделі наявності/відсутності предмета, характерною є неповна особова парадигма. Ці дієслова, за незначними винятками, не вживаються у формі 1-ї та 2-ї особи. Усі дієслова одновидові – недоконаного виду, не мають видової пари. Н. С. Авілова вважає їх дієсловами абсолютного недоконаного виду із загальною семантикою „неактивні статичні дієслова, що не мають потенції до розвитку” [1, с. 17].

Позиції суб'єкта екзистенції (наявного суб'єкта) займають здебільшого іменники у формі називного відмінка з доволі широким діапазоном семантики. Це імена подій, явищ, абстрактних понять, конкретних предметів, осіб, але не агентів. Такий широкий семантичний діапазон імен зумовлений тим, що поняття екзистенції є спільною якістю матеріальних об'єктів і способом виявлення ідеальних об'єктів. Основними внутрішніми різновидами виокремленої моделі є такі:

1) $N_1 - V_f$, напр.: *Тут я ранений вдав, Як про тебе я дбав. Ти забув. Ти не був* (Олександр Олесь); ***Сталося справжнє** диво* (М. Стельмах).

Цьому внутрішньомодельному різновиду непритаманне семантичне розширення, напр.: *Є шість чоловіків, є стіл, є Новий рік. Є істина вини і істина в вині* (О. Слоновьська). Семантика буття (наявності) виражена чітко, без будь-яких значенсєвих нашарувань (локативних, темпоральних, характеристичних): ***Була** неділя* (І. Нечуй-Левицький).

Кожному предикату екзистенції цього внутрішньомодельного різновиду властива індивідуальна сполучуваність: їхній суб'єкт представлений іменами з різною семантикою. Передусім до таких належать конструкції, що вказують на різні етапи й різні способи існування подій, явищ, конкретних предметів та живих істот. Етапи існування чого-небудь є становленням, появою, „народженням” явища, події, предмета й переходом його з буття в небуття (із „наявності” у „відсутність”). Такі різновиди моделі організують дієслова лексико-семантичної групи появи, існування, зникнення та фазові дієслова. У семантичній структурі цих дієслів, окрім семи буття, наявні семи початку, перебігу, припинення буття. У моделях речень із цими дієсловами-предикатами буття розуміють як процес, результат якого може бути або позитивним (субстанції та ідеальні явища починають і/чи продовжують існувати), або негативним (субстанції та ідеальні явища припиняють існування): ***Почався** смертельний бій. Поляки зрозуміли, що їм нема куди рятуватися, і билися завзято* (А. Кашенко); ***Ранесенько-рано вже зникла** рожева мрія* (Леся Українка).

Такі предикати передбачають сполучення з лексемами на зразок *набігати, проступати, виступати, повалити, загриміти, грянати, піднятися, заходити* тощо. Семантична структура цих слів містить сему буття, початку (продовження, припинення буття), а також сему певним чином виявленого початку (продовження, припинення) буття, спосіб прояву фази буття, що характерна для певного предмета, явища, події. Маркерами цих значень є словотворчі префікси *роз-, за-, на-, по-, ви-*, що вводять похідні слова до розряду результативних: ***Враз** хмарка надійшла* (М. Рильський); ***Навшпиньках** вечір підійшов* (П. Тичина).

Варто відзначити особливості функціонування дієслова *іти / ніти* у виокремленій базовій моделі. Синтаксема *іде* в значенні „поява”, „тривалість” функціонує в реченнях буття разом з екзистенційним суб’єктом, вираженим подійним іменем: *І день іде, і ніч іде* (Т. Шевченко); *І була ніч чорна, вітряна, йшов дощ* (А. Головка). У таких реченнях може бути виражений додатковий відтінок значення: поява події, явища вслід за іншими, послідовність подій: *Далі йшов докладний опис місцевості* (В. Підмогильний). Такі семантичні різновиди моделі наявності варто кваліфікувати як динамічні.

Другим семантичним типом речень наявності (екзистенційних речень) є конструкції, що вказують на різні способи існування або інтенсивність вияву подій, явищ, предметів. Загалом усі ці речення є динамічними, процесуальними. Семантичну структуру предикатів, що функціонують у цій моделі речень, формують семи буття та характерного для цього предмета, явища, події способу буття (звичної екзистенції) чи інтенсивності вияву буття: *Густі акації, зелений світ в алеї з акацій. Палає сонце* (І. Нечуй-Левицький).

У складі речень цього внутрішньомодельного різновиду можуть функціонувати й такі предикати, як *гриміти, дзвеніти, звучати, лунати, падати, тріщати, скрипіти* тощо. *Сосна скрипить привітливо* (А. Малишко); *І ляпас дзвінко пролунав* (В. Сосюра).

Основною семантичною ознакою дієслів у ролі предиката цього типу моделей є значення звичної екзистенції, постійного способу буття, способу вияву. Перелік таких дієслів можна продовжити за рахунок лексем зі значенням кольору і звучання, запаху, свічення й горіння, бо для певного класу предметів і явищ дійсності оптична чи акустична ознака є єдиною чи основною можливістю їхнього матеріального виявлення. Сполучуваність дієслівної синтаксеми з суб’єктом може бути як значеннєвою, так й узуальною: *Твої очі сяють непогасно синіми сонцями у мені* (В. Сосюра); *Ніч була темна, тільки зорі світили з темно-синього неба* (Панас Мирний).

Речення з цими дієсловами наближені до речень характеристичної, бо звичне буття предмета стає ознакою його характеристичної, пор.: *Мороз міцніє – Мороз міцний*. Така постійна чи актуалізована ознака предмета (це передусім притаманне його акустичним і оптичним якостям) може бути виявлена як спосіб його буття, наявності: *Море синє – Море синіє вдалині*.

Доволі різноманітною є семантична структура дієслівних предикатів, що утворюють речення з семантикою інтенсивності вияву буття певного явища (*посилюватися, поглиблюватися, примножуватися, збільшуватися, загострюватися, наростати, набиратися* тощо): *Зранку мороз дужчав усе більше й більше* (О. Гончар); *Потроху легша давнє лихо* (П. Грабовський); *Тіні дубів чіткішають на очах* (В. Козаченко).

У цих типах речень у позиції суб’єкта екзистенції виступають імена явищ і подій чи конкретних предметів (неістот, неантропонімів), виражені іменником у формі називного відмінка.

У разі, якщо в позиції суб’єкта в моделях буття виступає ім’я, що позначає людину чи тварину, воно виконує функцію не агенса, а пацієнса,

у філософському витлумаченні є не суб'єктом дії, а об'єктом процесу: *Пустка була, як у дешевому вестерні* (О. Ірванець). У таких реченнях, на думку Т. Б. Алісової, відсутні ознаки активності, цілеспрямованості, свідомості, добровільності й зусилля [3].

Зауважимо, що в разі, коли позицію суб'єкта в моделі наявності заступає подійне, а не конкретне ім'я, зазнають змін і структурно-семантичні характеристики речення: *Почалися вибори. Снігопад посилюється. Йшли збори*. С. Д. Кацнельсон, аналізуючи такі речення, зазначає, що дієслово тут виступає із функцією вербалізатора, напівформального слова, яке сприяло перетворенню подійного імені в речення [9, с.33-40]. На його формальність указує те, що таке дієслово часто тавтологічне, нерідко воно відтворює не тільки зміст імені, але і його звукову форму: *Подув вітер. Гримить грім*. С. Д. Кацнельсон називає ці речення формально двочленими (*Йде війна. Спалахнув страйк*). Отже, первинна роль тут відведена імені. Основна функція дієслівної синтаксеми – бути сегментним засобом (на відміну від суперсегментних – порядку слів та інтонації) вираження реченнєвих категорій, насамперед предикативності. Однак присутність дієслова не можна ігнорувати, воно виконує різні семантичні функції: виражає динаміку і процесуальність, указує на спосіб існування, інтенсивність вияву події, явища, специфічні особливості буття предмета, явища.

У цьому внутрішньомодельному різновиді представлені також речення зі значенням відсутності, яке реалізують предикати з семою відсутності, заперечення буття (*зникати, переставати, припинятися, зменшуватися, випаровуватися, розтавати, закінчуватися* тощо): *І хмарини срібнокрилі тануть угорі* (В. Сосюра); *І голоси у гніздах ластівочі стихають тихо* (М. Вінграновський); джерела звуків – *відзвучати, відгрімити* тощо: *Безумство бурі світової одгуркотіло вже давно* (В. Сосюра); джерела світла – *відсяяти, відсвітити, відгоріти, згоріти, затухнути*: *Але на квітах сонця плями погасли* (В. Сосюра); *Одно по одному погасли вікна* (М. Рильський).

2) N₂ – **neg V_f**, напр.: *Правда, бійки-сварки не було* (М. Стельмах); *Вітру, здається, немає* (М. Старицький).

Суб'єкт виокремленого різновиду моделі може бути виражений формою родового відмінка. Такий внутрішній різновид реалізують передусім речення семантики відсутності, за яких дієслівні предикати містять сему заперечення буття. Предикат відсутності тут функціонує у формі 3-ї особи.

Структурною особливістю вербалізації дієслівних предикатів у цьому різновиді моделі є наявність заперечної частки *не*: *Матері десь не було* (Панас Мирний); *Аж тепер лише зрозуміла Вер, що такого чоловіка не існувало* (В. Підмогильний).

Лише в аналізованому внутрішньомодельному різновиді речень функціонує предикат *не стане/не стало*, що має значення відсутності, напр.: *І діда не стало* (М. Стельмах). У реченнях з іншим типовим значенням, наприклад значенням дії, ця дієслівна синтаксема є додатковою, модальною, пор.: *Я не став заперечувати* (М. Йогансен). Коли предикатом є дієслівна синтаксема зі значенням заперечення буття, предикат із часткою *не* виражає протилежне значення: *Справ від того не поменшало* (М. Йогансен).

Варто зазначити, що поданий внутрішній різновид базової моделі здатний реалізувати не лише семантику відсутності, але й наявності, пор.: *В нас і грошей є кілька тисяч карбованців* (І. Нечуй-Левицький).

3) $N_3 - V_{inf}$, напр.: *Бути битві великій!* (П. Загребельний).

У моделі наявності предикатом може функціонувати інфінітив *бути*. У ній буття предмета, явища, події можна вважати прогнозованим і обов'язковим. У позиції суб'єкта тут завжди постає подійне ім'я у формі давального відмінка: *Значить, так тому і бути* (І. Нечуй-Левицький).

У межах аналізованих речень дієслово *є* може сполучатися з комунікативно обов'язковими означеннями при суб'єкті, що зумовлює виокремлення моделі $S - Praed_{exist} - Adj$: *Є питання важливіші, Вер* (В. Домонтович).

Це означення здебільшого є постпозитивним, таким, що засвідчує семантичну конденсацію і контамінацію двох моделей – моделі наявності й моделі характеристики.

Речення наявності/відсутності з дієсловами і без дієслів функціонують як семантико-граматичні й стилістичні варіанти. Семантика наявності, ширше – буття, у таких реченнях конкретизована, бо до пресупозитивного значення буття в цих дієсловах додано значення характеристики, яке уточнює спосіб, прояв конкретного фрагмента буття. Це явище кваліфікують як делексикалізацію дієслів [7, с. 472]. У процесі делексикалізації (десемантизації) дієслова буттєві речення втрачають індивідуально-конкретну семантику, але реалізують ідею існування (*стояти, лежати, відбуватися, йти*): *Білою стіною смутен день на обрії встає* (М. Рильський); *Дорога біжить уперед* (М. Воробйов).

Наявність лексикалізованих і делексикалізованих дієслів вносить суттєві структурно-семантичні корективи в будову речень. Ускладнення семантичної структури дієслова – поява в його структурі нових компонентів змісту – засвідчує наростання структурно-семантичної значущості дієслівної синтаксеми, зміну характеристик речення. Проте на периферійне місце цих речень серед дієслівних указує можливість функціонування дієслівної синтаксеми лише у формі 3-ї особи та обмеженість модальних модифікацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова / Н. С. Авилова. – М. : Наука, 1976. – 328 с.
2. Актуализация предложения : В 2-х т. / [А. В. Зеленщиков, Ю. П. Третьяков, О. П. Малиновская и др.] ; отв. ред. А. И. Варшавская – Т. 1 : Категории и механизмы. – СПб : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1997. – 189 с. ; Т. 2 : Синтаксические модели и их варианты. – СПб : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1997. – 175 с.
3. Алисова Т. Б. К вопросу о так называемых "стативных" предикатах / Т. Б. Алисова // Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкознания. Тезисы докладов секционных заседаний. – М. : Ин-т языкозн. АН СССР, 1974. – С. 11–20.
4. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1974. – 368 с.
5. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 383 с.

6. Арутюнова Н. Д. Русское предложение. Бытийный тип: Структура и значение / Н. Д. Арутюнова, Е. Н. Ширяев. – М. : Русский язык, 1983. – 198 с.
7. Арутюнова Н. Д. Связка / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь : [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – С. 435–436.
8. Волохина Г. А. Синтаксические концепты русского простого предложения / Г. А. Волохина, З. Д. Попова. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1999. – 192 с.
9. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1972. – 216 с.
10. Крылова О. А. Коммуникативный синтаксис русского языка / О. А. Крылова. – М. : Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 1992. – 171 с.
11. Лонська Л. Основні типи мінімальних реченневих конструкцій із семантикою буття, існування (функціонально-граматичний аспект) / Л. Лонська // Зб. наук. праць Полтавського держ. пед. ун-ту ім. В. Г. Короленка. Серія „Філологічні науки” – Полтава : ЮЦ Полт. держ. пед. ун-ту імені В. Г. Короленка, 2001. – Вип. 4 (18). – С. 172–176.
12. Селиверстова О. Н. Контрастивная синтаксическая семантика: Опыт описания / О. Н. Селиверстова // Труды по семантике. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 959 с.
13. Семантические типы предикатов. – М. : Наука, 1982. – 365 с.
14. Шведова Н. Ю. Русские бытийные глаголы и их субъекты / Н. Ю. Шведова // Слово и грамматические законы языка : Глагол / [отв. ред. Н. Ю. Шведова, В. В. Лопатин]. – М. : Наука, 1989. – С. 5–171.

Oleksandr Leuta

Structural and semantics organization of existant sentences in the Ukrainian language

The article is dedicated to the analysis of lingual sentence origin with the general semantics of existence in the Ukrainian language, a special attention is paid to the constructions of existence/absence that have the range of specific structural and semantics peculiarities.

Key words: existence, sentence structure, model, scheme, subject, object, predicate.

Микола Калько

**КАТЕГОРІЯ АСПЕКТУАЛЬНОСТІ:
КОНФЛІКТ МІЖ „ІНДИВІДУАЛІЗМОМ” ЛЕКСИКИ
І „ВСЕОСЯЖНІСТЮ” ГРАМАТИКИ**

У статті аргументовано потребу комплексного підходу до опису категорії аспектуальності як динамічного й інтеграційно-багатопланового феномена, специфіка якого ґрунтується на тісній взаємодії лексики і граматики, визначальності для видової поведінки дієслова семантики аспектуального класу, до якого воно належить.

Ключові слова: дієслово, вид, аспектуальність, аспектуальний клас, термінатив, активітив, статив, евентив, релятив.

Тему нашої статті сформульовано як перифраз теми «Вид і лексичне значення дієслів», обговоренню якої було присвячене спеціальне засідання Аспектологічної комісії Міжнародного комітету славістів, що проходило в межах Міжнародного наукового симпозиуму «Слов'янські мови і культури в сучасному світі» (МДУ ім. М. В. Ломоносова, 21–24 березня 2012 р.). Серед основних проблем, розглянутих у форматі круглого столу, – аспектуально релевантні семантичні класи дієслів; індивідуальні особливості взаємодії виду й лексичного значення окремих дієслів; лексичні чинники, що унеможливають